

14.

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրները և Հայաստանի աշխարհառազմավարական դրությունը*

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Ղարաբաղյան հակամարտության որևէ վերլուծություն պետք է սկսվի հետևյալ հարցին ճիշտ պատասխան տալով. ի վերջո, հանուն ինչի՞ է մղվում այս հակամարտությունը: Այսինքն՝ պետք է մեկընդմիջտ ճշտել, թե ո՞րն է Ղարաբաղյան հակամարտության բուն արմատը՝ սոսկ Արցախի հայության ապագա՞ն թե՞ Հայաստանի Հանրապետության երկարաժամկետ անվտանգությունն ու զարգացման հեռանկարները:

Երկրորդ. հասկանալի է, որ Ղարաբաղյան հակամարտության սառեցումն այսօրվա վիճակով՝ ադրբեջանա-թուրքական շրջափակման և ռազմական խոչոր ծախսերի շարունակության պայմաններում, ծանրագույն բեռ է Հայաստանի դեռևս լիովին չկայացած պետականության համար: Սակայն արդյո՞ք հակամարտության կարգավորման՝ Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպության (այսուհետև՝ ԵԱՀԿ) Մինսկի խմբի մշակած ծրագիրը խոստանում է Հայաստանին առավել բարենպաստ արտաքին շրջադրություն, թե՞ այդ ծրագրի կիրառումը կարող է է՛լ ավելի բարդացնել հայկական պետության ներկա ճգնաժամային կացությունը:

Նշված հարցադրումները պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է ճիշտ պատկերացնել Ղարաբաղյան հակամարտության խորքային՝ բուն պատճառները և զարգացման ներքին տրամաբանությունը: Միայն դրանից հետո հնարավոր կլինի գտնել այդ պատճառների վերացման կամ չեզոքացման հնարավորություններն ու եղանակները:

* Արմեն Այվազյան, Հիմնատարիեր Հայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի, Մասն Ա: Երևան, «Սամարկ», 2-րդ լրացված և մշակված հրատ. Երևան, «Լուսակն», 2004, էջ 64-94 (տպագրվում է կրճատումներով):

Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման երկու ետնախորքը

Ղարաբաղյան հակամարտությունը զարգանում է երկու ետնախորքի մեջ՝ ռազմավարական ու դիվանագիտական-իրավական:

Ռազմավարական ետնախորքը բազիսայինն է, այն ընդգրկում է հակամարտության դրդապատճառների և խթանիչների աշխարհաքաղաքական (geopolitical), աշխարհատնտեսական (geo-economic) և բուն ռազմական ամբողջ համադրությունը:

Դիվանագիտական-իրավական ետնախորքը վերնակառուցային է, այն ներառում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի չրջանակներում վարվող բանակցությունները, որոնք արտաքնապես ընթանում են միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն:

Հակամարտության հաջող կարգավորումը կախված է նրանից, թե վերնակառուցային մակարդակում որքանով են ճիշտ հասկանում, ապա և փորձում համապատասխան պատասխաններ գտնել բազիսային մակարդակի վրա ընթացող զարգացումներին: Այլ կերպ ասած՝ դիվանագետների մշակած առաջարկությունները կարող են հաջողություն ունենալ միայն այն դեպքում, եթե նրանք գիտակցեն և ձգտեն վերացնել հակամարտության բուն պատճառները: Հայտնի օրենքի համաձայն՝ վերնակառուցային և բազիսային զարգացումների միջև մեծ չափերի համող անհամապատասխանությունը վտանգավոր է: Ղարաբաղյան դեպքում՝ այդպիսի անհամապատասխանությունը ուշ թե շուտ, անգամ խաղաղ համաձայնագրերի կնքումից հետո, անպատճառ ծնելու է նոր հակամարտություն:

Ստորև քննելու ենք Ղարաբաղյան հակամարտության բազիսային ռազմավարական շերտը:

Պատմական ետնախորքը

Պատմական առումով՝ 1988-ից մինչև օրս շարունակվող Ղարաբաղյան հակամարտությունն անջատ դրվագ չէ, այլ օրգանական շարունակություն է 1890-ականներից մինչև 1923 թվականը ձգված հայ-թուրքական (օսմանյան) հակամարտության: Դժբախտաբար, 1905-1906 թվականներից ի վեր հայ-թուրքական հակամարտության բազիսային մաս է եղել Այսրկովկասում ընթացող հայ-թաթարական հակամարտությունը: Հակահայկական ուղղվածու-

Թյուն ունեցող թուրք-թաթարական ռազմաքաղաքական դաշինքը բացահայտորեն դրսևորվել է 1905-1906 թթ., 1918-1921 թթ. և արդի՝ 1991-ից ցայսօր շարունակվող պատմական ժամանակահատվածներում: Առանց խորանալու պատմության մեջ, հիշեցնենք, որ դարասկզբի հայ-թուրք/թաթարական հակամարտության հիմքում ընկած էր Օսմանյան կայսրության՝ հայ ազգի բնաջնջման և Հայաստանին տիրանալու քաղաքականությունը: Արդյունքում՝ լիովին հայաթափվեց պատմական Հայաստանի արևմտյան մասը և մասամբ Արևելյան Հայաստանը:

Հակամարտության արդի ռազմավարությունները

Հայ-թուրք/ադրբեջանական հակամարտության արդի փուլը բնորոշվում է Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Հայաստանի հետապնդած հետևյալ ռազմավարություններով (*strategies*):

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության առաջնահերթ ռազմավարական խնդիրներից է՝ ամրացնել իր դիրքերը նորերս առաջացած ու դեռևս վերջնական ձևավորում չստացած Կովկասյան-Միջինասիական աշխարհառազմավարական տարածաշրջանում: Անկարայի՝ այս նպատակին հասնելու գլխավոր միջոցներից է թյուրքախոս 5 նորանկախ պետությունների՝ Ադրբեջանի, Ղազախստանի, Ուզբեկստանի, Ղրղզստանի, Թուրքմենստանի հետ տնտեսական-քաղաքական հարաբերությունների խորացումը, հնարավորության դեպքում՝ ընդհուպ մինչև միջպետական քաղաքական-ռազմական միություն ստեղծումը (Ադրբեջանի հետ արդեն իսկ իրագործվում են ռազմական համագործակցության բազմաթիվ պայմանագրեր ու ծրագրեր):

Ադրբեջանական Հանրապետության ռազմավարական խնդիրներն են՝ ա) ամրապնդել իր անկախությունը Ռուսաստանից՝ կառուցելով և շահագործելով Ռուսաստանը շրջանցող նավթամուղեր ու գազամուղեր, բ) ապահովել սակավաթիվ բնակչություն (մոտ 150,000 մարդ) ունեցող և գլխավորապես Հայաստանով ու Իրանով շրջապատված Նախիջևանի ռազմական ու տնտեսական անվտանգությունը:

Ե՛վ Թուրքիայի, և՛ Ադրբեջանի նշված երկարաժամկետ նպատակները Հրամայականորեն պահանջում են Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտի հետագա նեղացում և, զուգահեռաբար՝ հայկական

սեպի վերացում: Եվ սա ո՛չ թե հատուկ հայատյացություն կամ պանթուրքիստական գաղափարախոսություն պատճառով, այլ պարզապես շատ հատակ աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական շահերի թելադրանքով: Հայատյացությունն ու պանթուրքիզմը ընդամենը այդ նպատակներին ծառայող օգտակար միջոցներ են:

Հայաստանի Հանրապետության ռազմավարական խնդիրն է՝ դիմագրավել թուրք-ադրբեջանական ճնշմանը, ապահովել իր երկարաժամկետ անվտանգությունը, կայանալ որպես կենսունակ անկախ պետություն: Մինչդեռ ո՛չ Ադրբեջանը, ո՛չ էլ առավել ևս Թուրքիան իբրև պետություն և ազգ վերապրելու խնդիր չունեն, այդ խնդիրն իր ողջ ծանրությունը շարունակում է կախված մնալ Հայաստանի և հայ ազգի վրա:

Այսպիսով՝ արդեն մեկ հարյուրամյակ ձգվող այս հակամարտության առանցքում ընկած է, մի կողմից՝ «հայկական սեպը» վերացնելու Թուրքիայի և Ադրբեջանի նպատակը, մյուս կողմից՝ դրան հակադրվող Հայաստանի գոյապայքարը: Ուստի, խոսքը ո՛չ թե սոսկ Ղարաբաղի, այլ նույն չափով Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության մասին է: Ղարաբաղյան հակամարտությունը վերաբերում է Հայաստանի (ներառյալ Արցախի) գոյությունը՝ լինե՞լ, թե՞ չլինելուն:

Ղարաբաղյան հակամարտության երկու առանցքը

1921 թ. դրությամբ հակամարտությունը սառեցվեց հայկական կողմի համար ծանր պայմաններով. Այբրկովկասում գծվեցին այնպիսի սահմաններ, որոնք 1918-1920 թթ. սցենարի հնարավոր ապագա կրկնության դեպքում Հայաստանը դարձնելու էին անկենսունակ պետություն: Հայտնվելով թուրք-ադրբեջանական մուրճի և սալի միջև, Հայաստանն արագորեն կորցնելու էր լրիվ անպաշտպան մնացած Սյունիքը (Զանգեզուրը) ու, դրա հետ միասին՝ նաև իր անկախությունն ու բնականոն զարգացման հնարավորությունները:

ՀԽՍՀ հիմքի վրա վերածնվելիք հայոց անկախ պետականության ապագա կայացումը կապված էր Ղարաբաղի և Նախիջևանի հետ վերամիավորվելու հնարավորության հետ: Նախիջևանի լիակատար հայաթափությունից հետո Ղարաբաղն այլևս միակ դիրքն էր Սյունիքն ու Սյունիքի հետ միասին Իրանի հետ Հայաստանի կենսատու սահմանը պահպանելու և պաշտպանելու համար: ԽՍՀՄ փլուզմա-

նր զուգընթաց՝ կյանքի կոչվեց 1920-1923 թթ. ուրվագծված սցենարը և Հայաստանի նորանկախ պետականությունը Հայտնվեց լինել-չլինելու վտանգի առջև: Ընդ որում, այս անգամ Թուրքիան կարող էր մնալ խաղաբեմի հետևում, մինչդեռ, Սյունիքի զավթումով, Հայաստանի պետականությանը մահացու հարված հասցնելու դերը կատարելու էր Ադրբեջանը:

Բանն այն է, որ 1921-1924 թթ. գծված սահմանները զրկում են Հայաստանի հարավային հատվածը՝ Սյունիքը ռազմավարական որևէ խորությունից: Այդ սահմանների վերահաստատման դեպքում Սյունիքը կարող է ենթարկվել ինչպես հանկարծակի հարձակման, այնպես էլ «սահմանային» անվերջ սադրանքների: Ինչպես ցույց է տալիս փորձը, «սահմանային» սադրանքներ կազմակերպելն ու այնուհետև հակառակորդին դրանց մեջ մեղադրելը որևէ դժվարություն չի ներկայացնում, այն էլ լեռնային բարդ ռելիեֆ ունեցող շրջաններում (այս առումով հատկապես խոցելի է Սյունիքի սիրտը՝ Կապանը): 1000 միջազգային դիտորդն էլ ի վիճակի չի լինի ճշտելու, թե ո՞վ է առաջինը կրակել կամ, ասենք՝ ո՞վ է պայթեցրել Մեղրիի տարածքով անցնող ադրբեջանական գնացքը: Սադրանքներ կազմակերպելուց հետո Ադրբեջանը՝ վկայակոչելով հայկական կրակակետերը լռեցնելու և Նախիջևանի անվտանգությունը ապահովելու ռազմական անհրաժեշտությունը և ունենալով Թուրքիայի գաղտնի կամ բացահայտ աջակցությունը, կանցնի ավելի վճռական գործողությունների՝ ձեռնարկելով ընդհուպ ամբողջ Սյունիքը կամ նրա հարավային մասը զավթելու փորձ: Հնարավոր միջազգային հակազդեցությունից խուսափելու համար, Բաքուն կարող է նաև դիմել Սյունիքի տարածքի ժամանակավոր բռնագրավմանը, այնպես ինչպես Թուրքական զորքերը պարբերաբար «ժամանակավորապես» գրավում են Հյուսիսային Իրաքը կամ ինչպես նույնը անում է Իսրայելը՝ հարավային Լիբանանում: Բնականաբար, այդ ժամանակավոր բռնագրավման ժամանակ Սյունիքի տնտեսական ամբողջ ենթակառուցվածքը ենթարկվելու է ոչնչացման և թալանի՝ զրկելով փախուստի դիմած ազգաբնակչությանը իրենց տները վերադառնալու թե՛ հնարավորությունից, և թե՛ ցանկությունից:

Ավելին՝ գուցե այդ ներխուժման անհրաժեշտությունն էլ չառաջանա: Սյունիքը ոչ միայն թիկունքագերծ է և անպաշտպանունակ երկու կողմից ձեռնարկված խոշոր հարձակման դեպքում, այլև գրեթե ամբողջովին հասանելի է արդի հրետանային համակարգերի ուժբազարությունը: Մարզի կենսագործունեությունը կաթվածահար ա-

նելու և բնակչության արտահոսք առաջացնելու համար բավարար կլինեն «սահմանային» հորջորջվելիք բախումները: Ղարաբաղում հայկական իշխանության և բանակի չգոյություն պարագայում Սյունիքը դատապարտված է:

Այսպիսով, Ղարաբաղյան ազատամարտը ոչ միայն արցախահայրության ազատագրության համար մղված պատերազմ էր, այլ դրանից էլ առավել՝ միակ հնարավորությունն էր Սյունիքը պաշտպանելու և Հայաստանը թուրք-ադրբեջանական գերիշխանությունից (իմա՝ կործանումից) փրկելու համար: Միմիայն շնորհիվ Ղարաբաղյան ազատամարտի ընթացքում տոնած փայլուն հաղթանակների հաջողվեց ամրապնդել և կայունացնել Հայաստանի ռազմական անվտանգությունը: Արցախի հայաթափության կամ Արցախում հայկական հզոր զինված ուժի չեզոքացման դեպքում՝ Հայաստանն անխուսափելիորեն հայտնվելու է թուրքական թեղադրանքի տակ և չի վերապրելու ո՛չ հոգեպես, ո՛չ էլ տնտեսապես, նույնիսկ անկախ նրանից, թե Սյունիքը ձևականորեն կմնա՞ Հայաստանի մաս, թե՞ մասամբ կամ ամբողջովին կենթարկվի բռնազրավման: Ի չիք է լինելու Հայաստանի՝ իբրև կենսունակ անկախ պետության կայացումը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի ողնաշարը ջարդելու խնդիրը թուրքերին և ադրբեջանցիներին թվում էր հեշտ իրագործելի, «զինվորական պարահանդեսի» պես մի բան, քանի որ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմաններն անբնական էին և խոցելի, գրեթե ամենուր գծված լինելով այնպես, որ աշխարհագրական-դիրքային առավելությունը տրվեր Ադրբեջանին: Մասնավորաբար՝

ա. Խորհրդային տարիներին ամբողջությամբ հայաթափության ենթարկվելով՝ Նախիջևանը վերածվել էր Հայաստանի մարմինը ծվատող քաղցկեղային գոյացության ու նաև հրաշալի ռազմահենարաշտի՝ պատերազմը մինչև Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան դաշտ ու քաղաքամայր Երևան հասցնելու համար:

բ. Արցախում ադրբեջանական ուժերի վերահսկողության տակ էին իշխող բարձունքներից շատերն ու ռազմական տեսակետից հույժ կարևոր անառիկ Շուշին:

գ. Արցախն ամբողջությամբ չըջապատված էր ու մեկուսացված և գրեթե ամբողջովին ենթակա հրետակոծության:

Այս անգամ Հայաստանին մահացու հարված հասցնելու խնդիրը կատարելու էր Ադրբեջանը, իսկ թուրքիան մնալու էր վարա-

գույրի հետևում՝ խուսափելով Ռուսաստանի հետ բախումից և անցանկալի միջազգային բարդություններից ու քննադատություններից: Սակայն, շնորհիվ Արցախում և Հայաստանում ժամանակին կազմակերպված պատշաճ ինքնապաշտպանության, այս ծրագրերը դատապարտվեցին լիակատար ձախողման:

Հայ-թուրք/ադրբեջանական հակամարտության արդի փուլը՝ Ղարաբաղյան հակամարտությունը ընթանում է միմյանց անանջատ կերպով շողկապված երկու առանցքի շուրջը՝ պայքար հանուն արցախահայության ազատության և Սյունիքի պաշտպանունակության: Հայաստանը չի կարող դառնալ կենսունակ պետություն առանց Արցախում հայկական իշխանության ու գինված ուժերի մշտական և անկաշկանդ գոյության:

Ներկա ռազմավարական իրադրությունը

Արցախյան փայլուն հաղթանակներն ու տարածքային հայտնի առաջխաղացումները եկան ամրապնդելու Հայաստանի (ներառյալ Արցախի) ռազմական անվտանգությունը: Այս առումով հատկապես կարևոր են հետևյալ հանգամանքները.

ա) Հայաստանի և Արցախի միջև տարածքային անմիջական և անխափան հաղորդակցության գոյությունը.

բ) Ադրբեջանի և Նախիջևանի միջև այդպիսի հաղորդակցության կատարյալ բացակայությունը.

գ) Հայկական կողմի վերահսկողության տակ գտնվող տարածքների՝ հարաբերական բարձունքում գտնվելը, որ հեշտացնում է և՛ պաշտպանական, և՛ հարձակողական գործողությունների հնարավորությունը.

դ) Հայկական բանակի՝ հարաբերականորեն ավելի լավ կազմակերպվածությունն ու բարոյահոգեբանական վիճակը:

Այսպիսով, այսօրվա դրությամբ, Հայաստանն Ադրբեջանի նկատմամբ ունի ռազմավարական զգալի առավելություն, որը պետք է ամեն գնով պահպանել:

Սրանով հանդերձ, ներկայումս Հայաստանի ռազմավարական ընդհանուր դրությունը մնում է ծանր: Շարունակվում է թուրք-ադրբեջանական շրջափակումը: Ադրբեջանը վերագինում ու վարժեցնում է իր բանակը՝ նոր պատերազմ սկսելու և հաղթանակելու հույսով: Թուրքիան աջակցում է Ադրբեջանին բոլոր բնագավառներ

րում՝ դիվանագիտական, քարոզչական, տնտեսական, հետախուզական և ռազմական :

Կանխատեսելի կարճաժամկետ հեռանկարում իրադրությունն, ամենայն հավանականություններով, զարգանալու է հետևյալ իրողությունների շուրջ:

Ադրբեջանի և Թուրքիայի վրա չկա և չի սպասվում նշանակալի արտաքին (միջազգային) այնպիսի ճնշում, որը կպարտադրեր նրանց հրաժարվել կամ գոնե մեղմացնել Հայաստանի և Արցախի հանդեպ որդեգրած անզիջում դիրքորոշումը: Այդ երկու դաշնակից պետությունները հետևողականորեն շարունակելու են Հայաստանը քայքայել փորձող իրենց այսօրվա թշնամական քաղաքականությունը՝ չըջափակումները, քարոզչական պատերազմը, ռազմական լայնածավալ պատրաստությունները: Իսկ Թուրքիայի և Ադրբեջանի՝ ռազմավարական դաշնակիցներ լինելու փաստն արդեն որևէ մեկի մոտ կասկած չի առաջացնում: Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի խոսքերով իսկ՝ «Թուրքիայի հետ մեր ռազմական հարաբերությունները արդեն վերածվել են ռազմավարական համագործակցություն»¹:

Այսպիսի պայմաններում հայկական կողմը, ինչպիսի արտաքին ճնշում էլ գործադրվի, չի դիմելու միակողմանի տարածքային զիջումների, որովհետև այդպիսի զիջումները, բարելավելով Ադրբեջանի (համապատասխանաբար՝ Թուրքիայի) Հայաստանի ռազմավարական ընդհանուր վիճակը, միայն կմեծացնեն պատերազմի հավանականությունը:

Հայաստանը ֆիզիկապես չի կարող գոյատևել 29,000 մ² վրա՝ առանց Արցախյան պատերազմի:

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ռազմավարական սկզբունքները

Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ տարվող բանակցություններում հայկական կողմի համար անփոփոխ պետք է լինեն հետևյալ դիրքորոշումները.

1. Ազատագրված տարածքները, պատմականորեն հայկական հող լինելով հանդերձ, նաև անվտանգության երաշխիք են: Բնականաբար, տարածքային զիջումները՝ հօգուտ Ադրբեջանի:

նի, կտրուկ իջեցնելու են հայկական կողմի ռազմավարական անվտանգության մակարդակը:

2. Հետևաբար, եթե երբևէ հայկական կողմը զիջում կատարի հօգուտ Ադրբեջանի, ապա այդ զիջումը պետք է փոխհատուցվի, նախ և առաջ, անվտանգության բնագավառում, այնուհետև՝ նաև իրավական, բարոյական ու տնտեսական առումներով: Հայկական կողմը Ադրբեջանից պետք է ստանա ռազմավարական համարժեք և վերահսկելի զիջումներ, անվտանգության ամրակուռ երաշխիքներ:
3. Ղարաբաղյան հարցի լուծման նկատմամբ Հայաստանի որդեգրելիք գլխավոր սկզբունքը պետք է լինի հետևյալ ձևակերպումը՝ հակամարտության վերջնական կարգավորումը չպետք է հանգեցնի Հայաստանի և Արցախի ռազմավարական անվտանգության մակարդակի իջեցմանը:

Այսուհանդերձ, միջազգային և տարածաշրջանային ներկա պայմաններում հայկական կողմի տարածքային որևէ զիջում արդարացիված չի լինի: Չի կարելի մոռանալ, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը «երկհարկանի» է. «առաջին հարկում» այն ընթանում է հակամարտության անմիջական մասնակիցների (Հայաստանի, Արցախի, Ադրբեջանի, ինչպես նաև Թուրքիայի) միջև, իսկ «երկրորդ հարկում»՝ տարածաշրջանում մեծ կշիռ ունեցող տերությունների (հատկապես՝ Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Իրանի և դարձյալ Թուրքիայի) միջև: «Առաջին հարկում» ընթացող հակամարտության մարումը չափազանց դժվար է լինելու, եթե «երկրորդ հարկում» հակամարտողները չհասնեն բոլորին ընդունելի մի ինչ-որ համաձայնության (*modus vivendi*): Սակայն արդի զարգացումների, հատկապես Չեչնիայում, Աֆղանստանում և Իրաքում ընթացող իրադարձությունների վերլուծությունը հանգեցնում է սթափեցնող եզրակացության, այն է՝ մեծ տերությունների բախումն Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում երկարելու է՝ բարդացնելով տարածաշրջանի փխրուն կայունությունը: Ցավոք, սառը պատերազմի ավարտից հետո մեզ համար աշխարհը չի դարձել առավել անվտանգ վայր: Ընդհակառակը, Այսրկովկասն ու Միջին Ասիան այսօր այն տարածաշրջաններն են, որտեղ ընթանում է մի նոր՝ «միջին» սառը պատերազմ² ու, հետևաբար, ծիծաղելի կլինի, եթե վստահենք սեփական անվտանգության ապահո-

վումը միմյանց միջև կատաղի պայքար մղող ուժերի համատեղ խոստացած երաշխիքներին³: Այս տարածաշրջանում և միջազգային այսպիսի իրադրություն մեջ Հայաստանին խոստացվող անվտանգության երաշխիքները (համենայն դեպս այն տեսքով, որով մինչև վերջերս դրանք առաջարկվել են և բավականաչափ հայտնի են) կարող են թյուրիմացության մեջ գցել միամիտ գործիչներին միայն:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի կառուցվածքային թերուժյունները

1992 թ. գարնանից ի վեր Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպության (մինչև 1994 թ. դեկտեմբեր՝ Խորհրդակցության) շրջանակներում ընթանում են Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը նվիրված բանակցություններ: Ցայսօր դրանք կենտրոնացել են միայն «սառցաբեկորի» անմիջականորեն երևացող վերին՝ փոքր մասի վրա, այն է՝ արդյո՞ք արցախահայությունն Ադրբեջանից անջատ ապրելու իրավունք ունի թե՞ ոչ: Հայաստանի երկարաժամկետ ռազմավարական անվտանգության խնդիրներն առհասարակ չեն արծարծվել: Այսպիսի մոտեցումն արտացոլում է Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ այսպես կոչված «միջազգային հանրության» կամ, որ նույնն է՝ մեծ տերությունների պատկերացումները, չներկայացնելով ո՛չ հայկական կողմի, ո՛չ ադրբեջանական-թուրքական կողմին): Մինչդեռ ԵԱՀԿ շրջանակներում գործող միջազգային միջնորդները (հատկապես՝ ԱՄՆ-ն և Եվրոպական Միությունը) դիտում են Ղարաբաղյան հակամարտությունը միջազգային արդի զարգացումների և իրենց անմիջական շահերի տեսանկյունից, Հայաստանը, Ղարաբաղը, Ադրբեջանը և Թուրքիան ընկալում են նույն հակամարտությունը վերոհիշյալ պատմա-ռազմավարական ետնախորքի մեջ: Ինչպես ցույց է տալիս ստորև շարադրված աղյուսակը, ռազմավարական ընկալումների տարբերությունները միջազգային միջնորդների և հակամարտության

անմիջական մասնակիցների միջև նշանակալից են:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ Ա.

Ղարաբաղյան Հակամարտություն անմիջական մասնակիցներին (ՂՀԱՄ) և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի (ՄԽ) ռազմավարական մտածողություն հիմունքային տարբերությունները⁴

1. Պատմա-ժամանակագրական մոտեցում

ՂՀԱՄ — Հակամարտությունն ունի հարյուրամյա պատմություն և շարունակվելու է ՄԽ մշակած կարգավորման ծրագրի գործադրումից հետո.

ՄԽ — Հակամարտությունն սկսվել է 1988 թ. և ՄԽ մշակած կարգավորման ծրագրի գործադրումից հետո անմիջապես ավարտվելու է.

2. Տարածքային մոտեցում

ՂՀԱՄ — Հակամարտությունը վերաբերում է ներկա Հայաստանի և Ադրբեջանի զբաղեցրած ամբողջ տարածությունը, ինչպես նաև Թուրքիայի արևելյան շրջաններին.

ՄԽ — Հակամարտությունը վերաբերում է միայն Ղարաբաղին և նրա շուրջն ընկած տարածքներին.

3. Անվտանգություն երաշխիքներ

Հայաստան և Ղարաբաղ — պարտադիր են Ղարաբաղի, ինչպես նաև Հայաստանի, հատկապես՝ Սյունիքի համար.

Ադրբեջան և Թուրքիա — պարտադիր են Նախիջևանի համար.

ՄԽ — պարտադիր են Ղարաբաղի համար.

4. Ղարաբաղյան խաղաղապահ զինուժի ներկայություն տևողություն ցանկալիությունը

Հայաստան և Ղարաբաղ — այդ ներկայությունը կա՛մ առհասարակ անցանկալի է (անվստահելիության պատճառով), կա՛մ հնարավորին չափ երկար.

Թուրքիա, Ադրբեջան և ՄԽ — հնարավորին չափ կարճ:

Ռազմավարական ընկալումների այս մեծ տարբերություններն ինքնըստինքյան սահմանազատում են Հակամարտության չորս անմիջական մասնակիցներին մյուս շահագրգիռ կողմերից:

Թերևս, ամենասկզբում՝ 1992 թ. առաջին կեսին, բանակցությունների բեռնացումը սոսկ տվյալ պահի և տեղի վրա որոշ չափով արգարացված էր: Նախ՝ քննվելիք հարցերի քանակի կրճատումով մեծապես թեթևանում էր բանակցությունների օրակարգը: Երկ-

որոգ՝ ԵԱՀԽ միջնորդություն նախնական նպատակները բավական համեստ էին, այն է՝ նստեցնել հակամարտող կողմերին բանակցությունների սեղանի շուրջ, կնքել զինադադար և ընդունելի օրակարգ որոշել հետագա բանակցությունների համար: Այս տեխնիկական նպատակներին հասնելու համար անիմաստ էր հակամարտություն արմատների մեջ խորանալը: Սակայն երկարաժամկետ առումով նույն այդ նեղ հարցակարգը դարձավ ամենամեծ խոչընդոտը հակամարտության կարգավորման ճանապարհին:

1992 թ. մարտի 24-ին Հելսինկիում կայացած ԵԱՀԽ Խորհրդի արտակարգ նիստն⁵ ընդունեց ինը կետանոց մի փաստաթուղթ, որով էլ սահմանվեցին բանակցությունների կանոնները: Նախատեսվում էր անցկացնել բանակցությունների երկու փուլ. առաջինը պետք է զբաղվեր զինադադարի կնքման, «գրավյալ» տարածքներից զորքերի դուրս բերման և հաղորդակցություն ուղիների ապաշրջափակման հարցերով, երկրորդը կայանալու էր Մինսկում՝ որպես խորհրդաժողով, իր օրակարգում ունենալով ԼՂ-ի կարգավիճակի հարցը (այս խորհրդաժողովը տակավին չի գումարվել): Հակամարտության լիիրավ կողմեր ճանաչվեցին, փաստորեն, միայն Հայաստանն ու Ադրբեյջանը, մինչդեռ Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունները, որոնք մարտի 24-ի փաստաթղթում անվանված են «ԼՂ ընտրված ներկայացուցիչներ» պետք է մասնակցեին Մինսկի կոնֆերանսին իբրև «չահագրգիռ կողմ»: Նույն փաստաթղթով Բաքուն և Անկարան հաջողեցին բանակցություններին մասնակից դարձնել նույնիսկ զարաբաղյի ադրբեյջանցիներին՝ «ԼՂ այլ ներկայացուցիչներ» անվան տակ⁶ (թեև սրանց մասնակցությունը բանակցություններին երբեք լուրջ չի ընդունվել):

Եվ այսպես, 1992 թ. առաջին կեսին Հայաստանի անփորձ դիվանագիտությունը որպես բանակցությունների հիմք ընդունեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հապշտապ ու կողմնակալ կերպով կազմված օրակարգը: Տասներկուամյա հեռավորությունից նայելով, կարելի է վստահ ասել, որ հատկապես մեծ սխալ էր մեր տված համաձայնությունը Մինսկի խմբի աշխատանքային կանոնադրության երկու կետերին. մի կողմից՝ Թուրքիային որպես միջնորդ ընդունելը, մյուս կողմից՝ ԼՂՀ-ն հակամարտության իրական կողմ չճանաչելը: Այդ ժամանակից ի վեր մեզ պարտադրվեց մի խաղ, որի կանոնները մենք չէինք սահմանել:

Այսպիսով, ԵԱՀԿ շրջանակներում վարվող բանակցություններն սկզբից մինչև այսօր ունեցել են երեք հիմունքային ֆունկցիոնալ

թերուլթյուն.

1. անտեսվել է Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցների (ՂՀԱՄ) ռազմավարական մտածողությունը, որը, ի թիվս այլ տարրերի, ներառում է նաև պատմա-հոգեբանական խորը շերտեր.
2. Հակամարտության մասնակիցներից մեկը՝ Հայաստանը, անընդունակ է գտնվել իր ռազմավարական մտավայրությունները պարզ և բաց ներկայացնելու ու, թերևս, նաև ամբողջովին գիտակցելու դրանք.
3. Թուրքիան՝ Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցներից մյուսը, ոչ միայն չի ճանաչվել որպես այդպիսին, այլև ներգրավվել է միջնորդների խմբի մեջ:

1997 թ. հոկտեմբերին Ադրբեջանն ու Հայաստանը ընդունեցին ԵԱՀԿ միջնորդների առաջարկած հակամարտության կարգավորման ծրագրի հերթական տարբերակը, մինչդեռ Ղարաբաղը կտրականապես մերժեց այն: Այդ ծրագիրը նախատեսում էր երկու փուլ. առաջինի ընթացքում՝ հայկական զորքերի դուրսբերում «գրավյալ» վեց շրջաններից, ԵԱՀԿ խաղաղապահ զինուժի տեղաբաշխում հայկական և ադրբեջանական զորքերի միջև և հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակում. երկրորդ փուլում բանակցություններ են վարվելու Ղարաբաղի կարգավիճակի մասին և, միաժամանակ՝ Լաչինն ու Շուշին ադրբեջանական իշխանության տակ դնելու հարցերը⁷:

Եթե, այնուամենայնիվ, ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան ծրագիրը կյանքի կոչվի, ապա Ղարաբաղի անվտանգությունը մեծապես կախված է լինելու ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան խաղաղապահ զինուժի (այսուհետև՝ պայմանականորեն անվանում ենք ՂԽԶ) հստակ և հաջող գործունեությունից: ՂԽԶ-ի անհաջողությունը կամ տարածաշրջանից վաղաժամ հեռանալը նշանակելու են հայկական կողմի պարտություն և ադրբեջանական կողմի հաղթանակ՝ Հայաստանի անկախությանն ապառնող վերը նկարագրված հետևանքներով:

Ստորև նշում ենք ՂԽԶ-ի ծրագրային-կառուցվածքային բնույթի հիմնական թերուլթյունները: Մեջբերվող տեղեկությունները մասամբ հայտնի են տողերիս հեղինակին 1993-1994 թթ. ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի բանակցություններին բերած անձնական մասնակցությունից, մասամբ էլ՝ հետագայում հրապարակված նյութերից, ինչպես նաև Հայ ու օտարազգի դիվանագետների տրամադրած թարմ տեղեկություններից:

Ա. Տարածաշրջանում մնալու ժամկետի կարճատևությունը

Ինչպես վերը շեշտել ենք, 20-րդ դարի ողջ ընթացքում հայ-թուրք/ադրբեջանական հարաբերությունները ունեցել են զարգացման միևնույն աններդաշնակ միտումը, որն, անկախ մեր ցանկությունից, դեռ երկար է պահպանվելու: Այժմ որևէ հիմք չունենք ենթադրելու, թե մոտ ապագայում միջազգային հարաբերությունները թևակոխելու են մի անզուգական խաղաղություն դարաշրջան, աշխարհի ժողովուրդներն ու պետություններն ապրելու են աստվածաշնչյան մարգարեություններով գուշակված կատարյալ փոխըմբռնման պայմաններում և Հայաստանին սպառնող թուրք-ադրբեջանական վտանգը ի չիք է լինելու: Հետևաբար, ՂևՁ-ի ամենամեծ թերությունն այն է, որ այն նպատակ ունի մնալու Արցախի շուրջը մի շատ կարճ ժամանակահատված, մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն՝ ընդամենը երկու տարի: Անգամ եթե ընդունենք, որ ՂևՁ-ն կմնա տարածաշրջանում տասը կամ նույնիսկ քսան տարի (որ գրեթե անհնար է և, ամենակարևորը՝ որևէ պայմանավորվածություններ երաշխավորված չէ) և հաջողությամբ կկատարի իր առջև դրված պարտականությունները, միևնույն է՝ ի վերջո այդ գինուժը հեռանալու է, թողնելով Հայաստանն ու ԼՂՀ-ն ռազմավարական տեսակետից անհամեմատ ավելի խոցելի վիճակում, քան մինչև ազատագրված տարածքներից հայկական ուժերի դուրս բերումը:

ՂևՁ-ի գործունեություն կարճատևությունը ամրագրված է դեռևս 1992 թ. հուլիսի 9-ին և 10-ին Հեյսինկիում անցկացված ԵԱՀԽ գազաթափողովի ընդունած՝ «Փոփոխություն մարտահրավերները» գլխավոր փաստաթղթում: ԵԱՀԽ խաղաղապահության գլխավոր դրույթներն սահմանված են այդ փաստաթղթի Գ գլխում, որի 25-րդ կետը հստակ նշում է, որ «չպետք է կարծել, թե [ԵԱՀԽ] խաղաղապահական գործողությունները փոխարինելու են բանակցությունների միջոցով հասանելիք [հակամարտությունների] կարգավորումը, ուստի պետք է պարզ լինի, որ այդ գործողությունները կարճատև կեն լինելու»⁹: ՂևՁ-ի առաքելությունը մշակող ԵԱՀԽ Բարձր մակարդակի ծրագրավորող խմբի (ԲՄԾԽ)⁹ սպաները նույնպես հատուկ նկատում են, որ «ևս մեկ անգամ պետք է ընդգծել, որ [Ղարաբաղյան] գործողությունը կտևի միայն հաստատված ժամանակահատվածի մեջ և կդադարեցվի հնարավոր ամենավաղ

պահին» (“it should be emphasized once more that the operation will only last for a set period of time and will be terminated at the earliest possible date”):¹⁰

Հաջորդ արգելքը, որն ստիպելու է շուտով դուրս բերել Ղևզ-ն տարածաշրջանից՝ Ֆինանսական խնդիրն է: Մինչդեռ ԵԱՀԿ տարեկան բյուջեն շուրջ 30 միլիոն ամերիկյան դոլար է (ընդ որում՝ դա էլ դժվարությամբ է հավաքվում անդամ-պետություններից), ԲՄԾԽ-ի հաշվարկների համաձայն՝ Ղարաբաղյան խաղաղապահ գործողությունը կարող է տարեկան արժենալ տասնապատիկ ավելին, այսինքն՝ շուրջ 300 միլիոն դոլար¹¹: Շատ մեծ հարց է, թե արդյո՞ք այս ահռելի գումարը կհաջողվի հայթայթել թեկուզ մեկ կամ երկու տարի շարունակ, էլ չսասած տասը կամ քսան տարվա մասին: Ինչպես ցույց է տալիս նաև բոսնիական ԿԶ-ի փորձը, խաղաղապահ գործողությունների հետագա Ֆինանսավորումը միշտ բախվում է շատ լուրջ արգելքների:

Կա ևս մեկ հանգամանք, որ խափանելու է Ղևզ-ի տարածաշրջանում երկար մնալը: Ադդամի, Քելբաժարի, Ղուբաթլիի, Զանգեյլանի, Ֆիզուլիի և Զեբրայիլի շրջանների հանձնումով՝ ռազմաբեմի դիրքային և իրավիճակային առավելությունն ամբողջովին անցնելու է ադրբեջանական բանակի կողմը, որի պատրաստվածությունը, ի դեպ, զգալիորեն աճել է 1991-1994 թթ. համեմատությամբ: Ռազմաբեմում ունենալով այդ մեծ առավելությունը, Ադրբեջանը շարունակելու է պահանջել Լաչինը և Շուշին, ինչպես և, հորը հետևելով, չիտակ հայտարարում է նաև կրտսեր Ալիևը: Բնական է, որ հայկական կողմը չի բավարարելու Բաքվի այդ ցանկությունը: Ուստի Ադրբեջանը ձգտելու է հասնել իր այդ նպատակին կամ Ղևզ-ի օժանդակությամբ կամ, եթե դա չհաջողվի, Ղևզ-ն տարածաշրջանից արագ հեռացնելու և Ղարաբաղի (ու հնարավոր է՝ նաև Հայաստանի) դեմ ռազմական ագրեսիա իրականացնելու միջոցով: Ռազմական գործողությունները վերսկսելու պատճառաբանություններ Ադրբեջանը միշտ էլ կգտնի՝ թեկուզ հայկական զորքերի մտացածին «հարձակումը» խափանելու կամ ուղղակի Լաչինն ու Շուշին «ազատագրելու» դրոշի տակ:

Այսպիսով՝ Ղևզ-ն լքելու է տարածաշրջանը, հակամարտությունը որևէ արմատական լուծում չտալով ու թողնելով այն իր բուռն զարգացման շրջանում: Սա է երկարամյա միջազգային բանակցությունների որևէ շոշափելի արդյունքի չհասնելու գլխավոր պատճառը՝ երկարակեցություն բոլոր տվյալներով օժտված հայ-

թուրք/ադրբեջանական հակամարտությունը փորձում են լուծել մի շատ սահմանափակ ժամանակահատվածի մեջ: Դա նույնն է, ինչ ծանր թրքաբորբով հիվանդին որպես միակ բուժում ցավազրկիչ ներարկեն. շատ շուտով այդ դեղամիջոցի ազդեցությունը կանցնի, իսկ հիվանդությունն ավելի կխորանա:

Տարածաշրջանում ՂևՁ-ի մնալու անխուսափելի կարճատևությունը իմաստազրկում է ամբողջ գործողություն անհրաժեշտությունը (խաղաղության կայունություն շահերից դատելով), մինչդեռ ադրբեջանցիների համար ստեղծվում են հակամարտությունը ռազմական ճանապարհով լուծելու առավել բարենպաստ հնարավորություններ:

Բ. Ռազմական խաղաղապահություն գործում ԵԱՀԿ անփորձառությունը

Իրականանալու դեպքում՝ ՂևՁ-ի կազմավորումը, տեղակայումը և գործունեությունը լինելու են ԵԱՀԿ առաջին նմանատիպ ձեռնարկը: Այդ կազմակերպությունը մինչև այժմ մասնագիտացել է, այսպես կոչված, կանխարգելիչ (պրեվենտիվ) դիվանագիտության մեջ: Զինված խաղաղապահությունն ավանդաբար եղել է ՄԱԿ-ի, իսկ վերջերս նաև ՆԱՏՕ-ի իրավասությունների և գործողությունների շրջանակներում: Հետևաբար, որպես առաջին փորձ, գործողությունն անկասկած ունենալու է լուրջ թերություններ:

Գ. ՂևՁ-ի փոքրաթիվությունն ու մանրատու որոշված կրավորականությունը

1995 թ. հուլիսի 14-ին ԵԱՀԿ ԲՄԾԽ-ն ԵԱՀԿ անդամ 54 պետություններին ներկայացրեց իր ծրագրած գործողության չորս տարբերակները.

Ա տարբերակով տարածաշրջան են գործուղվելու 240 զիտորդ և 3,560 հոգանոց խաղաղապահ զինուժ, բաղկացած երեք գումարտակից և երեք առանձին վաշտից (որոնցից մեկը պահվելու է ռեզերվում).

Բ տարբերակով՝ 200 զիտորդ և 4,200 հոգանոց խաղաղապահ զինուժ, բաղկացած հինգ գումարտակից.

Գ տարբերակով՝ 240 զիտորդ և 1,260 հոգանոց խաղաղապահ

զինուժ. և

Դ տարբերակով՝ ընդամենը 400 հոգանոց զինված դիտորդական խումբ և նրանց օժանդակող 375 հոգանոց անձնակազմ:

Այդ ժամանակ առավել հավանական էր Բ տարբերակի գործադրումը, այսինքն՝ ՂևՁ-ն լինելու էր մոտավորապես 4,200-անոց մի բազմազգ զինուժ¹²: Այդ զինվորների առնվազն 30-ից 50 տոկոսը տրամադրելու էր Ռուսաստանը, մնացածը՝ զանազան այլ երկրներ: ՂևՁ-ի անձնակազմի կազմավորմանը կամ տեխնիկայի ու ֆինանսների ապահովմանը ցանկություն էին հայտնել մասնակցել մոտ 18 պետություն¹³: Հավանական էր Բելառուսի, Չեխիայի, Ֆինլանդիայի, Ֆրանսիայի, Կանադայի, Ուկրաինայի գործառնության ներգրավումը: Ամերիկացիները տրամադրելու էին ֆինանսական, նյութական ու թիկունքային օժանդակություն: Նկատենք, որ այդ 4,200 զինվորներին նախատեսված էր ցրել Արցախի շուրջ 400 կիլոմետրանոց բարդ լեռնային ռելիեֆ ունեցող սահմանների երկայնքով: ՂևՁ-ի տարանջատվածությունը և ցանցառ տեղաբաշխումն իսկ նշանակում է, որ այն լինելու էր խորհրդանշական, այլ ո՛չ իրական ռազմական ուժ: Թեև, տեսականորեն, անհրաժեշտություն էր ՂևՁ-ն կարող է ստանալ լրամիավորումներ, սակայն կարող է նաև այնպես պատահել, որ այդ լրամիավորումները «մի փոքր» ուշանան՝ տեխնիկական կամ քաղաքական պատճառներով (ինչպես Սոմալիթում 1988 թ. և Բաքվում 1990 թ.): Ավելին՝ վերը հիշատակված Հելսինկիի 1992 թ. «Փոփոխություն մարտահրավերներ» փաստաթղթի Գ գլխի 22-րդ կետը պարզ հայտարարում է, որ ԵԱՀԿ խաղաղապահությունը չի ներառելու հարկադրիչ գործողություններ» (“CSCE peacekeeping operations will not entail enforcement action.”)¹⁴: Այսինքն՝ Ազրբեջանի հնարավոր հարձակման դեպքում ՂևՁ-ի պարտականությունների մեջ չի մտնելու զինված դիմադրություն ցույց տալը, այլ այդ խաղաղապահները, ամենայն հավանականությամբ, հրաման կստանան թաքնվել իրենց խրամատների մեջ, այնպես, ինչպես դա արեցին 1982 թ. ՄԱԿ-ի զորքերը Լիբանանում՝ Իսրայելի ներխուժման ժամանակ:

Գ. ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան ուժերի հրամանատարությունն ոչ հստակ և ապակենտրոնացված կառուցվածք

Սոմալիում միջազգային 30,000-անոց բազմազգ զինուժը կաթ-

վածահար էր եղել ՄԱԿ-ի կառույցների դանդաղաչարժության և անվճռականության պատճառով, թեև այդ կառույցներն ունեին խաղաղապահության և խաղաղարարության տասնամյակների փորձ: Այսպես՝ տարբեր պետությունների գործերը հաճախ գործում էին առանց պատշաճ համագործակցության: Երբ մի դեպքում ամերիկյան գործերի հրամանատար գեներալ Թ. Մոնթգոմերին խտալական գործերի հրամանատարից խնդրել էր տանկային աջակցություն ցույց տալ, վերջինս պարտավորված էր եղել նախ կապվելու ՀՆՈՄԻ հետ և այնտեղից թույլտվություն ստանալու¹⁵:

Սոմալիի սխալները մասամբ հաշվի առնվեցին Բոսնիայում, ապա և Կոսովոյում, որտեղ միջազգային խաղաղապահ ուժերը դրվեցին ոչ թե ՄԱԿ-ի, այլ աշխարհում ամենահզոր ռազմաքաղաքական կազմակերպության՝ ՆԱՏՕ-ի կենտրոնացված ընդհանուր հրամանատարության տակ¹⁶: Բոսնիական, ինչպես նաև դրան հետևած Կոսովոյի խաղաղարարները գործում են ՆԱՏՕ-ի միացյալ շտաբի հրամանի ներքո, անհրաժեշտության դեպքում վճռական գործողություններ իրականացնելու որոշումներն ընդունվում են ոչ թե քաղաքական, այլ զինվորական մակարդակի վրա, այսինքն՝ շատ արագ: Բացի այդ, ՆԱՏՕ-ի գլխավոր անդամ-պետությունների ռազմավարական նպատակները Բոսնիայում և Կոսովոյում հիմնականում համընկնում են: Այս ամենով հանդերձ, Կոսովոյում տեղաբաշխված 40-50-հազարանոց ընտիր զինուժը չկարողացավ (կամ չցանկացավ) կանխել տասնյակ հազարավոր սերբերի էթնիկական գտումը:

Լրիվ հակառակ բոսնիական և կոսովական խաղաղարար զինուժերի՝ ՂԽԶ-ի ընդհանուր հրամանատարը գործելու է ո՛չ թե ՆԱՏՕ-ի կամ Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի հրամանների ներքո (ռազմական տեսակետից՝ այդ երկու լուծումներից որևէ մեկը կլիներ ամենանպատակահարմարը), ո՛չ էլ նույնիսկ ՄԱԿ-ի բավական փորձառու զինվորական կառույցի շրջանակներում, այլ ենթարկվելու է ԵԱՀԿ բարձրագույն մարմինների որոշումներին: Շատ ազոտ է մնում այն չափազանց կարևոր հարցը, թե ինչպե՞ս են տարանջատվելու իրավասությունները ԵԱՀԿ Ղարաբաղյան զինուժի գլխավոր հրամանատարի, դաշտային հրամանատարների և ԵԱՀԿ մարմինների միջև: 1992 թ. Հելսինկիի գազաթափողովի առաջած չբեկանված որոշման համաձայն՝ ԵԱՀԿ խաղաղարար ուժի ընդհանուր օպերատիվ հրամանատարությունը իրականացնելու է ԵԱՀԿ նախագահի պաշտոնակատարը (Chairman-in-Office), այսինքն՝ յուրաքանչյուր 6 ամիսը մեկ փոփոխվող ԵԱՀԿ անդամ պետություններից մեկի արտ-

գործնախարարը: Նրան օժանդակելու է հատուկ ստեղծված մի խումբ, որը բաղկացած է լինելու այն պետությունների ներկայացուցիչներից, որոնք օժանդակել են ՂևՁ-ի կազմավորմանը գինվորական անձնակազմով կամ այլ կերպ: Տարածաշրջանում գտնվող առաքելություն ղեկավարը ենթարկվելու է ԵԱՀԿ նախագահի պաշտոնակատարին¹⁷:

Ավելի անհաջող և վտանգավոր սցենար դժվար է պատկերացնել: Կոնսենսուսի սկզբունքով աշխատելու պատճառով՝ ԵԱՀԿ-ն ամենաշատախոս ու, հետևաբար, ամենադանդաղաշարժ միջպետական կազմակերպությունն է (սա դիվանագիտական շրջանակներում համընդհանուր և անժխտելի կարծիք է): ԵԱՀԿ-ում որոշումներ ընդունելու կարգը չափազանց բարդացված է՝ անդամ-պետություններից յուրաքանչյուրի վետոյի իրավունք ունենալու պատճառով: Եթե այս փաստը բաղդատենք այն իրողության հետ, որ ԵԱՀԿ մարմիններում շատ հաճախ առաջանում են լուրջ տարաձայնություններ հատկապես Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Միացյալ Նահանգների միջև, որոնք այսրկովկասյան թատերաբեմի գլխավոր երրորդ դերակատարներից են՝ ապա պարզ կլինի, թե ինչպիսի դանդաղաշարժ և կաշկանդված գինուժ է լինելու ՂևՁ-ն: Անգամ ԵԱՀԿ ԲՄԾԽ-ի սպաներն են գինվորական ուղղամտությունը նշում, որ ՂևՁ-ի հրամանատարություն կառուցվածքի հարցը մնում է չլուծված (ցավոք՝ նրանք ո՛չ մանրամասնում են իրենց մտահոգությունները և ո՛չ էլ լուծումներ առաջարկում)¹⁸:

Պետք է նաև նշել, որ բազմազգ գինվորական որևէ դաշնության անդամները հաճախ ունենում են սեփական ուրույն «թաքնված» ծրագրեր, որոնք միշտ չէ, որ համընկնում են դաշնության հայտարարված ընդհանուր նպատակների հետ: Չմոռանանք, որ քառասնամյա Սառը պատերազմի հակառակորդները նախկինում՝ 1941-1945 թվականներին, դաշնակիցներ էին: Եթե Սոմալիում տեղի ունեցած վերոհիշյալ միջադեպը հնարավոր էր ամերիկացիների և իտալացիների՝ ՆԱՏՕ-ի անդամ այդ երկու դաշնակիցների միջև, ապա նմանատիպ միջադեպեր շատ ավելի հավանական են ՂևՁ անդամ խայտաբղետ և հակամետ քաղաքական ծրագրեր ունեցող պետությունների միջև: Իրաքում ծավալվող դեպքերը, մասնավորապես, Իսպանիայի, Հոնդուրասի, Սալվադորի և Դոմինիկյան Հանրապետության խաղաղարարների վաղաժամ դուրսբերումը գալիս են հաստատելու այս հավանականության լրջությունը¹⁹:

Ե. Բազմազգ զինուժի «բնածին թերությունները»

Որևէ միջազգային բազմազգ զինուժ ունի զուտ զինվորական բնույթի «բնածին թերություններ», ինչպիսիք են՝ զորամիավորումների միջև եղած լեզվական պատնեշը, ռազմական կարողությունների և ունակությունների, մեթոդաբանություն և ոճի տարբերությունները, որոնք հաճախ անցանկալի հետևանքների են հանգեցնում: Սոմալիում ամերիկյան զորքերը դրսևորում էին ագրեսիվություն, իսկ եգիպտացիները՝ կրավորականություն, վերջիններս նաև հաջողությամբ կաշառվում էին տեղացիների կողմից: Անգամ կանադացիները, որոնք լավագույն «կապույտ բերետներ» են համարվում, իրենց դրսևորեցին ոչ փայլուն կերպով. նրանց Դեսանտային գնդի (Canadian Airborn Regiment) զինվորներն ավելի հետաքրքրված էին կռվելու, քան խաղաղապահ առաքելություն իրականացնելու մեջ, իսկ նրանցից ոմանք նույնիսկ խոշտանգումներ և սպանություններ կատարեցին²⁰: Սոմալացիների խոշտանգումներ ու բռնաբարություններ կատարել էին նաև բելգիացի և իտալացի սպաներն ու զինվորները (իտալացիները մեղադրվում են նաև գենքի վաճառքով զբաղվելու մեջ)²¹: Այնպես որ՝ խաղաղապահ զորքը «մեղր ու կարագ» չէ, այն ունի իր ցցուն բացասական կողմերը, և առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության առհասարակ չարժե օտար զինվորներ հրավիրել հայրենի հողի վրա:

Հիմնականում կառուցվածքային խնդիրներն էին պատճառը, որ 1992-1993 թթ. ՄԱԿ-ի դրոշի տակ Սոմալիում անցկացված խաղաղապահ խոշոր գործողությունը (UNICOM I և II) անփառունակ վախճան ունեցավ: Եվ սա այն դեպքում, երբ այդ գործողության հաջողության հետ էր իր միջազգային հեղինակության աճը կապել՝ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո աշխարհիս միակ գերտերություն մնացած Միացյալ Նահանգները, շոալորեն տրամադրելով իր ամենաընտիր զորամասերը ու գրեթե անսպառ ռեսուրսները: Միջազգային խաղաղապահության բազմաթիվ ձախողումներն ու տապալումներն արդեն առանձին ուսումնասիրությունների նյութ են դարձել²²:

ՂԽԶ-ի վերը նշված ծրագրային-կառուցվածքային թերություններն շատ ավելին են, քան UNICOM-ի ունեցածները: Մասնավորապես, դրանք բավարար են, որպեսզի ՂԽԶ-ն գործնականում չկարողանա հակազդել ադրբեջանական բանակի շատ հավանական սադրիչ գործողություններին կամ անսպասելի հարձակմանը:

Այսպիսով, ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի ծրագրային-կառուցվածքային թերութիւնները և վճռորոշ «մանրուքները» լուրջ քննադատութեան չեն դիմանում²³: Իսկ 2001 թ. նոյեմբերին Փրանսիացի և ամերիկացի համանախագահները հայտարարեցին, որ խաղաղարար ուժերի տեղակայումն անգամ որոշված չէ, և իրենք տեխնիկական բնույթի այդ հարցերի մեջ դեռևս շատ չեն խորացել, այլ աշխատում են քաղաքական մեծ պայմանագրի վրա: Այնինչ, Ղարաբաղյան հակամարտութեան կարգավորման համար «տեխնիկական» համարվող նմանատիպ հարցերն ունեն ճիշտ նույն նշանակութիւնը, ինչ, ասենք, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան կարգավիճակի հարցը²⁴: Միաժամանակ չի կարելի վստահել Թուրքիայի և Ադրբեյջանի բարի խոստումներին, մանավանդ, որ այդ երկու դաշնակիցները որևէ լուրջ զիջում հայկական կողմին չեն էլ առաջարկում:

Ժամանակն է ճիշտ ու հստակ գնահատել իրականութիւնը. Հայաստանն ակամա ներքաշված է իր բուն գոյութեանն սպառնացող երկարատև հակամարտութեան մեջ: Մենք, ուզենք թե չուզենք, դեռ երկար ենք մնալու արտաքին այն իրադրութեան մեջ, որում այժմ ենք: Կանխատեսելի ապագայում ո՛չ Թուրքիայի ու Ադրբեյջանի թշնամական քաղաքականութիւնն է փոխվելու, ո՛չ էլ հայկական զորքերն են նահանջելու իրենց այսօրվա դիրքերից:

Նե՛նց այսպիսի անբարենպաստ արտաքին պայմաններում է, որ Հայաստանը պետք է տարիներ, գուցե և տասնամյակներ շարունակ ապրի՛, զարգանա՛ և բարգավաճի՛: Այլ ելք մեզ չի տրված:

Սակայն 1991 թ. ի վեր Հայաստանի իշխանութիւնները բազմիցս են ժողովրդին հավաստիացրել, թե Ղարաբաղյան հակամարտութիւնն ուր որ է ստանալու է մի ընդունելի վերջնական փոխզիջումային լուծում: Եթե սա դիվանագիտական խաղ է, ապա այն չափազանց պարզունակ է, այն կարող է բթացնել ժողովրդի և բանակի զգոնութիւնը: Այս առումով տեղին է համեմատել, թե, օրինակ, ինչ էին ասում հակամարտութեան կարգավորման հեռանկարների մասին նույն օրերին (2002 թ. հուլիսին) Հայաստանի և Ադրբեյջանի պաշտպանութեան նախարարները: Պատասխանելով մի մտահոգված քաղաքացու այն հարցին, թե նախարարն ինչպե՞ս է պատկերացնում հայոց բանակի համալրման խնդիրը մի քանի տարի անց, երբ Հայաստանում արդեն ուժգնորեն զգացնել կտա ծնելիութեան ավելի քան կրկնապատիկ նվազումը (հիշեցնենք, որ 1990-ին ծնվել է 79885 երեխա, 1999-ին՝ 36502, 2000-ին՝ 34276, 2001-ին՝ 32065, 2002-ին՝

32380)²⁵, պրն. Ս. Սարգսյանն ասում է. «Հայոց բանակի ապագան ես պատկերացնում եմ շատ հստակ. այն կլինի բնականոն զարգացող, մարտունակ և ոչ մեծ թվաքանակ ունեցող: Այդ խնդիրներին մենք կսկսենք առնչվել 2012-15 թթ. ընթացքում, բայց ես հույս ունեմ, որ այն ժամանակ արդեն մեր խնդիրները լուծված կլինեն, և մեր պետությունն ու ժողովուրդը պարտադրված չեն լինի ունենալ մեծ բանակ ու ծախսել այդքան մեծ միջոցներ»²⁶: Փոքր-ինչ շեղվելով նկատենք, որ Հայաստանի համար «ոչ մեծաթիվ» բանակ ունենալու այս գաղափարն, ըստ ամենայնի, բոլորովին վերջերս է առաջացել. այդ են վկայում դրանից ընդամենը մեկ տարի առաջ՝ 2001 թ. սեպտեմբերին ՀՀ պաշտպանության նախարարի նշած հակառակ տրամաբանություն հուշող փաստերը. «Մենք հիմա պաշտպանում ենք մի այնպիսի ճակատ, որի համար, ըստ ռազմարվեստի օրենքների, անհրաժեշտ է 200-հազարանոց բանակ: Այնինչ խնդիրը լուծում ենք անհամեմատ քիչ անձնակազմով՝ չխոսելով արդեն այն մասին, որ բանակը միայն սահմանում չէ կենտրոնացված»²⁷:

Այժմ մեջբերենք Ադրբեյջանի պաշտպանության նախարարի՝ 2002 թ. հուլիսի 19-ին արած հայտարարությունը (ձապոնիայի նորանշանակ դեսպանի հետ հանդիպման ժամանակ), որը լայնորեն տարածեց ադրբեյջանական մամուլը. «Մենք նույնիսկ մեկ մետր չենք տա Հայաստանին մեր տարածքից: Մենք պետք է վերականգնենք մեր պետության տարածքային ամբողջականությունը: Մեր թշնամին, որ բռնի ուժով զավթել է մեր հողերը, չի ցանկանում կամավորապես լքել մեր տարածքը: Եթե այդպես շարունակվի, մենք ունենք հզոր զինված ուժեր, որոնք կազատագրեն մեր տարածքը»²⁸: Նմանատիպ հայտարարություններ Ադրբեյջանում հնչում են ամեն օր, ընդ որում՝ և՛ պաշտոնական, և՛ ընդդիմության շուրթերից: Ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ Ադրբեյջանի իշխանություններն անընդհատ իրենց ժողովրդին նախապատրաստում են նոր ու դաժան պատերազմի: Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի իշխանությունները պետք է իրատեսորեն գնահատեն մեզ պարտադրված և երկարելու միտումներ ունեցող այս դիմակայությունը, դադարեցնեն խոսակցությունները գիշումների մասին և ժողովրդին արթուն պահեն՝ պարզ ներկայացնելով Ադրբեյջանի սանձազերծելիք նոր պատերազմի հավանականության լրջությունը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ **Michael Lelyveld**, “Azerbaijan: Turkey Pursues Ambiguous Ties,” *RFE/RL* August 28, 2001. Տե՛ս նաև ռազմական բնագավառում թուրք-ադրբեջանական լայնածավալ հարաբերությունները լուսաբանող հետևյալ հաղորդագրություններն ու վերլուծությունները՝ “Turkey Considering Military Alliance with Azerbaijan: Azeri Official,” *Agence France Presse*, February 11, 1999; “Interview-Azeris Want US, Turkish Bases-Aliyev Aide,” *Reuters*, January 25, 1999; **Elmira Akhundova**, “Defense Minister Abiyev: “We Are Keen on Privileged Partnership with NATO,” *Azernews/Azerkhabar* 2/17/99-2/23/99; “Defense Chief Wants Azerbaijan, Turkey to Stand up to Armenia,” *Agence France Presse*, March 16, 2001; **Nair Aliiev and Mamed Bagirov**, “Azerbaijan Flexes Muscles Over Karabakh” *IWPR’s Caucasus Reporting Service*, № 97, September 7, 2001; **Gulnara Ismailova**, “Behind The “Turkish Stars”: The Depth of Turkish-Azerbaijani Military Cooperation,” *The Analyst*, 29 August, 2001 (posted on www.groong.com on Oct 1, 2001); “Sarkissian Responds to Turkey’s Promise of Military Aid To Baku,” *Armenpress*, October 2, 2001.

² Թեև միջազգային իրադարձություններն սկսել են զարգանալ հաճախ անսպասելի ուղղություններով և աննախընթաց արագությամբ, բազմաթիվ մեկնաբաններ արդեն նկատել են, որ Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի՝ վարագույրների հետևում ընթացող աշխարհաքաղաքական մենամարտերը տակավին չեն դադարել նույնիսկ Աֆղանստանում թալիբների դեմ համատեղ հանդես գալուց հետո (**James Ridgeway**, “The New Cold War,” *Yahoo! News Story*, December 14, 2001, 04:48 PM EST. Вячеслав Никонов. “Мы — с силами цивилизации”, *Гражданинъ* (ежемесячная политическая газета), № 1, декабрь 2001, с. 4): Նույն եզրակացությանը հանգող Իրանի ռադիոյի տեսությունը տե՛ս «Մոսկվա-Վաշինգտոն քերձ հարաբերությունները խոսքից այն կողմ չեն անցնի», *Ազգ*, 21 դեկտեմբերի 2001 թ.): Աֆղանստանում պատերազմական գործողությունների ավարտից հետո ԱՄՆ վերսկսեց ինչպես Չեչենիայի հարցում Մոսկվայի քննադատությունը, այնպես էլ չեչենների հետ կապերը՝ դրդելով Ռուսաստանի արտգործնախարարությանը հանդես գալ հայտարարությամբ, որում, մասնավորապես, ասվում է՝ «Չարցն այն է, թե արդյո՞ք ամերիկյան կողմը դեռևս շղթայված է հին մտապատճեններով և շարունակում է ահաբեկիչներին բաժանել «լավերի» և «վատերի»։ - **Ron Popeski**, “Russia Chides U.S. Over Chechen Contacts,” *Reuters World-News*, January 24, 2002, 4:48 PM ET: ԱՄՆ-ում շատ ազդեցիկ ուժեր շարունակում են կասկածանքով վերաբերվել Ռուսաստանի հետ ավելի սերտ ռազմավարական համագործակցությանը, մասնավորապես Ռուսաս-

տան-ՆԱՏՕ որոշումներ ընդունող նոր՝ 1+19 առաջարկված ֆորմատին՝ պնդելով, որ այդ դեպքում ՆԱՏՕ-ն կնմանվի ԵԱՀԿ-ի պես դանդաղաշարժ ու բյուրոկրատական կազմակերպության (տե՛ս, օրինակ՝ **Helle Dale**, “Yesterday’s Alliance?” *The Washington Times*, January 30, 2002): Տե՛ս նաև **Uri Avnery**, “Oil, Sharon and the Axis of Evil: The Great Game,” *Counter Punch* (www.counterpunch.com), Feb. 11, 2002 (posted in *Turkistan Newsletter*, 12 Feb. 2002 (լույս է տեսել նաև իսրայելական *Ma’ariv* օրաթերթում, Feb. 08, 2002): Գ. Տեր-Հարությունյանցը կարծում է, որ Ռուսաստանն սկսել է նորից հանդես գալ իր աշխարհաքաղաքական շահերի ու դիրքերի պաշտպանությամբ հատկապես 2002 թ. օգոստոսից՝ մի շարք կարևոր ռազմավարական հարցեր լուծելուց հետո (Գ. **Тер-Арутюнянц**, “Регион без границ”, *Голос Армении*, 5 сентября 2002г.):

³ Այս հարցերին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել էինք Ղարաբաղյան հակամարտության մեր մշակած փոխզիջումային լուծման մի նոր ծրագիր, որն, ի թիվս այլ առաջարկությունների, նախատեսում էր ներգրավել ԱՄՆ-ին հայ-ռուսական պաշտպանական դաշինքի մեջ (տե՛ս **Ա. Այվազյան**, *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը*, էջ 60-78: Ռուսաստան-ՆԱՏՕ ռազմաքաղաքական դաշինքի հնարավորությունների մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 69-72): Սակայն այս փոխզիջումային ծրագրի կիրառման հավանականությունն առայժմ շատ փոքր է, գուցե՛ն՝ աննպատակահարմար, քանի որ, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է Ադրբեջանի և Թուրքիայի անհաշտ դիրքորոշման փոփոխություն, մի բան, որ դեռևս լրիվ բացակայում է: Այդ ծրագիրը կարող է տարբեր բարելավումներից հետո կիրառվել, թերևս, միայն այն ժամանակ, երբ ամերիկա-ռուսական ռազմավարական համագործակցությունն իրականություն դառնա: Սակայն այդ օրվա հույսին մնալն անթույլատրելի է. այն կարող է շատ ուշանալ: Այս ամենով հանդերձ, կարծում ենք, վերոհիշյալ առաջարկությունները պետք է պահել «ջրի երեսին»: Այդ ծրագիրը կարող է տարբեր բարելավումներով կիրառվել այն ժամանակ, երբ (և եթե) ամերիկա-ռուսական ռազմավարական համագործակցությունն իրականություն դառնա: Սակայն այդ օրվա հույսին մնալը ևս անթույլատրելի է, այն կարող է շատ ուշանալ: Մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ է նաև Ադրբեջանի և Թուրքիայի անհաշտ դիրքորոշման փոփոխություն, մի բան, որ դեռևս բացակայում է: Ընդհանուր առմամբ, առայժմ անհավանական է փոխզիջումային այնպիսի մի ծրագրի կիրառում, որը նախատեսում է հայկական գործերի դուրսբերում Արցախի և Սյունիքի շուրջն ազատագրված տարածքներից (այս մասին տե՛ս **Armen Aivazian**, “Possible Solutions for the Nagorno-Karabagh Problem: A Strategic Perspective,” in **Levon Chorbajian**, ed., *Making a State: From Secession to Republic in Nagorno-Karabagh*. New York: St. Martin’s Press, 2001, pp. 233-234): 1998 թ. մայիսին ԱՄՆ նախագահ Բիլ Բլինթոնը, ելույթ ունենա-

լով Բեռլինում, բառացիորեն ասաց, թե «ներ պատկերացրած անվտանգ, ազատ և բարգավաճող Ատլանտյան համայնքը պետք է ներառի իր մեջ ժողովրդավարական Ռուսաստանը» (The secure, free and prosperous Atlantic community we envision must include a democratic Russia.). - տես Ambassador-at-Large Stephen Sestanovich (Special Adviser to the Secretary of State), "U.S. Policy Toward Russia for the New Independent States," *Testimony in the Congress*, May 20, 1998.

⁴ Ղարաբաղյան հակամարտության անմիջական մասնակիցներն են Հայաստանը, Ղարաբաղը, Ադրբեջանը և Թուրքիան: Չորսն էլ ներկայացված են Մինսկի խմբում, սակայն Մինսկի խմբի ռազմավարական մտածողությունն ասելով, նկատի ունենք ամերիկացի, ֆրանսիացի և ռուսաստանցի համանախագահների կարծիքը, որը վերջիններս արտահայտում են հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ ներկայացվող իրենց առաջարկություններում:

⁵ Սովորաբար, ԵԱՀԿ Խորհուրդը գումարվում է տարին մեկ անգամ, այն բաղկացած է ԵԱՀԿ անդամ-պետությունների արտգործնախարարներից:

⁶ **Bloed, Arie**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe: Analysis and Basic Documents, 1972-1993* (Dodrecht; Boston; London: Kluwer Academic Publishers), 1993, pp. 841-843.

⁷ Տես, օրինակ՝ ԻՏԱՄ-ՏԱՄՄ-ի 1998 թ. հունվարի 9-ի հաղորդագրությունը նախորդ օրը Բաքվում Հեյդար Ալիևի՝ ԱՄՆ մի խումբ կոնգրեսմենների հետ հանդիպման մասին: Շուշիի և Լաչինի հարցերը երկրորդ փուլի օրակարգում ընդգրկված լինելը հաստատում են նաև ոչ-ադրբեջանական հավաստի աղբյուրները:

⁸ "Peacekeeping operations cannot be considered a substitute for a negotiated settlement and therefore must be understood to be limited in time," **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe, op. cit.*, p. 726.

⁹ Այն է՝ High Level Planning Group (այսպես է կոչվում 1994 թ. դեկտեմբերի 20-ից): ՂԽԶ-ի գործողությունը ծրագրավորող՝ հիմնականում զինվորականներից բաղկացած այդ հատուկ խումբը ստեղծվել էր դեռևս 1992 թ. սեպտեմբերին և կոչվում էր Առաջնորդող դիտորդական խումբ (Advance Monitoring Group), այնուհետև 1993 թ. մայիսից կոչվում էր Նախնական գործողությունները ծրագրավորող խումբ (Initial Operations Planning Group): 1995 թ. ամառվա ընթացքում ԲԾԽ-ում աշխատում էին 17 պետություններից գործուղված 33 սպա և 9 օժանդակ մարդ, 1996 թ. մայիսի դրությամբ՝ 13 սպա և 2 քարտուղար(ուհի):

¹⁰ **VilOn, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, "Preparations of a Peacekeeping Mission for the Nagorno-Karabakh Conflict by the OSCE's High Level Planning Group (HLPG)," May 1996: Ժամանակին այս գեկույցը գետեղված էր Ինտերնետ-ում՝ www.osce.org/inst/organix/conflict5.htm հասցեով:

¹¹ **VilOn, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, *op. cit.*. Ըստ մեկ այլ գնա-

հատականի՝ ՂևՁ-ի գործունեությունն առաջին վեց ամիսների ընթացքում կարծեմա 40 միլիոն դոլար. – տե՛ս **William J. Durch**, ed., *UN Peacekeeping, American Politics and the Uncivil Wars of the 1990s* (New York: St. Martin's Press, 1996), p. 446.

¹² Այդ պահին արդեն հնացած այլ տեղեկությունների համաձայն, ՂևՁ-ն ունենալու էր 3,000 զինվոր. – տե՛ս **William J. Durch**, ed., *UN Peacekeeping, American Politics and the Uncivil Wars of the 1990*, p. 446.

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe*, op. cit., p. 725.

¹⁵ **Jonathan Stevenson**, *Losing Mogadishu: Testing US Policy in Somalia* (Annapolis, Maryland: Naval Institute Press, 1995), p. 119.

¹⁶ *Dayton Peace Agreement, Annex IA: Agreement on the Military Aspects of the Peace Settlement*, Article I, 1 (b), November 21, 1995.

¹⁷ **Arie Bloed**, ed., *The Conference on Security and Cooperation in Europe*, op. cit., pp. 727-728.

¹⁸ **VilOn, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, op. cit.

¹⁹ **Mar Roman**, “Final Spanish Soldiers Return From Iraq,” *Associated Press News* April 28, 2004; **Peter Prengaman**, “Dominican Republic to Pull Out of Iraq,” *Associated Press News*, April 20, 2004; **Beata Pasek**, “Honduras Follows Spain, Pulls Out of Iraq,” *Associated Press News* April 19, 2004

²⁰ **Jonathan Stevenson**, *Losing Mogadishu*, op. cit., p. 138.

²¹ Այդ հանցագործությունների բացահայտումն ու հետաքննությունը Իտալիայում հայտնի է Սոմալիզեթ անունով: Տե՛ս **Reese Elrich and Andrea Cangioli**, “Italy Accused of Coverup in Somalia,” *San Francisco Chronicle* January 26, 1998, pp. A8, A10.

²² «Ինչու՞ է խաղաղապահությունը ծախողվում» խոսուն վերնագրով մի այդպիսի մենագրություն է գրել նաև ամերիկացի նախկին փորձառու դիվանագետ, դեսպան Դեննիս Ջեթթը՝ **Dennis C. Jett**, *Why Peacekeeping Fails* (New York, NY: St. Martin's Press, 1999).

²³ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի ծրագրի ռազմավարական ու զուտ ռազմական լուծումների թերությունների մանրամասն քննադատությունը տե՛ս **Ա. Այվազյան**, *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը*, էջ 37-59: Նույն քննադատությունը ներկայացրել ենք 1998 թ. մարտին Միացյալ Նահանգների Խաղաղության ինստիտուտում (որ ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտի գիտահետազոտական մի մաս է)՝ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցերին նվիրված հատուկ կլոր սեղանին, որի ժամանակ ամերիկացի դիվանագետներն ստիպված էին դժկամությամբ խոստովանել Մինսկի խմբի ծրագրի նախատեսած անվտանգության երաշխիքների խիստ անբավարար լինելը: Նրանց այս խոստովանությունը իր տեղն է գտել նաև այդ քննարկման արդյունքներով հրապարակված

գրքի «Եզրակացություններ» բաժնի առաջին իսկ նախադասության մեջ՝ *Nagorno-Karabakh: Searching For A Solution*, A United States Institute of Peace Roundtable Report. Peaceworks № 25. First published December 1998: Գիրքը հրապարակված է նաև ինտերնետում հետևյալ հասցեով՝ <http://www.usip.org/pubs/pworks/pwks25>:

²⁴ Տե՛ս «Կարգավորումը մոտ ապագայի խնդիր չէ (*հարցազրույց պատմաբան-քաղաքագետ Արմեն Այվազյանի հետ*)»։ – *Հայոց աշխարհ*, 20 նոյեմբերի 2001):

²⁵ **Լիլիթ Գրիգորյան**, «Բնակչության թիվն աննկատ նվազում է»։ – *Իրավունք*, № 20 (747), մարտ 21-24, 2003թ.:

²⁶ Սերժ Սարգսյանի հետ այս հարցազրույցը տպագրված է *Իրավունք՝ Հայոց ու պատասխան*-ում, հուլիս 30-օգոստոս 5, 2002 թ., № 58 (654):

²⁷ «ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի հարցազրույցը ԱՊՀ հայկական համայնքների «Նոյյան տապան» թերթին»։ – *Հայ զինվոր*, 8-15 սեպտեմբերի 2001, № 35 (392):

²⁸ “Azerbaijan will not give even one square meter of its territory to Armenia,” - **General S. Abiyev**, Baku, July 22, 2002, *Sahil* (www.azerigenocide.org).